

Jan van Oudheusden

Meer mondigheid maar minder moraal

26

H.W. von der Dunk,
'De verdwijnende hemel.
Over de cultuur van Europa
in de twintigste eeuw.'
(Meulenhoff, Amsterdam
2000) 496 + 578 blz.,
prijs f 125,-.

Emeritus-hoogleraar geschiedenis Von der Dunk (1928) leverde onlangs zijn magnum opus af, een project waar hij tien jaar aan werkte; een alomvattende cultuurgeschiedenis van de twintigste eeuw. Het gaat over schilders, componisten, schrijvers; over filosofen, sociologen en natuurwetenschappers; maar ook over film, jeugdbeweging, onderwijshervormingen, sport en de invloed van de media. De emancipatie van onderliggende groepen en de teloorgang van het grote ideaal vormen twee rode draden in zijn werk.

Sinds de socioloog-historicus P.J. Bouman in 1964 zijn *Cultuurgeschiedenis van de twintigste eeuw* publiceerde, heeft geen Nederlands historicus zich meer aan zo'n veelomvattend werk gezet: om alle cultuuruitingen van de juist voorbije eeuw, met hun negentiende-eeuwse wortels, in onderling verband de revue te laten passeren. Von der Dunk verkapt dat zijn uitgever wel even schrok van het dikke pak papier dat hij afleverde. Het boekwerk dat afgelopen december van de persen kwam, telt meer dan duizend bladzijden, gebonden in twee dikke delen. Reeds in 1986 benaderde uitgeverij Elsevier de auteur, omdat het boek van Bouman (ook de versie uit 1977) al lang uitverkocht was. Uiteindelijk kwam het project bij Meulenhoff terecht, waar het werd opgenomen in de reeks 'Monografieën over Europese cultuur'.

Emancipatie en twijfel

Vrij uitvoerig gaat Von der Dunk in op de negentiende-eeuwse wortels van de Europese cultuur. Hierin streden twee tradities om voorrang: enerzijds de rationalistische, van de Verlichting geërfd opvattingen over een rationeel geordende maatschappij; anderzijds de erfenis van de Romantiek: de benadrukking van het gevoelsleven, de irrationaliteit, uitmondend in onder meer sociaal-darwinisme, natie- en rasbewustzijn. Vooral de filosoof Nietzsche verleende aan de twintigste-eeuwse vertolkers van deze traditie het explosieve vocabulaire dat een fatale invloed zou uitoefenen op de loop van de eeuw.

Rond 1900 overheerste nog het geloof in vooruitgang. De mensen beseften in een tijd te leven van razendsnelle technisch-wetenschappelijke vernieuwingen die het leven boeiender en aangener zouden maken. Tegelijkertijd was er een emancipatieproces aan de gang dat een beter leven beloofde aan onderliggende groepen zoals arbeiders en vrouwen. Hele groepen mensen werden mondiger en voelden zich bevrijd van oude banden.

'De oogkleppen van religieus dogmatisme en bijgeloof vielen af en bekrompen zedelijkheidsnormen en taboes verdwenen', aldus Von der Dunk.

Tegenover dit positieve zelfbeeld van de Europese beschaving kwam begin twintigste eeuw echter de twijfel te staan. Mét het verdwijnen van het 'vertrouwde plafond van de religieuze hemel' werd het vertrouwen onder-

mijnd van de culturele elites in moderniteit als garantie voor vooruitgang. Er groeide een gevoel dat het universum eindeloos gecompliceerder was dan zij hadden aangenomen. Kunstenaars introduceerden nieuwe manieren van zien en van uitdrukken, en braken met de wetten van compositie en harmonie. Literatuur was niet langer louter een afspiegeling van de zicht- en voelbare werkelijkheid.

De Eerste Wereldoorlog betekende natuurlijk een knauw voor het vooruitgangsgeloof. De hooggeachte Europese beschaving bleek een dergelijke catastrofe niet te kunnen voorkomen en stop te zetten.

De moordfabrieken van de nazi's en de destructie tijdens de Tweede Wereldoorlog deden vervolgens het hunne om weer andere onuitwisbare littekens achter te laten op het collectieve bewustzijn van de Europeanen. Velen erkenden het gelijk van Freud, die de beschaving had beschreven als een dun vliesje, waar de lava van menselijke agressie elk moment doorheen kon breken. Beschaving en barbarij trokken gelijk op.

De twintigste eeuw was een eeuw van contrasten. Voor miljoenen mensen bracht zij een beter bestaan, meer rechten, meer mondigheid, terwijl de regeringen ondanks alles bleven streven naar vrede en humanisering van de wetgeving en rechtspraak. Daar stonden evenwel uitbarstingen tegenover van onbeheersbaar geweld, alsmede een perfectionering van de terreurmethoden van totalitaire regimes.

'De combinatie van duivelse wreedheid en technische efficiëntie, van honden-zweep en Zyklon-B was iets nieuws', schrijft Von der Dunk.

Er was nog een andere tegenstrijdigheid: het individu kreeg weliswaar een ongeëvenaarde autonomie en mondigheid, maar liet zich vervolgens in de nieuwe psychische ketenen leggen van collectiviteiten zoals naties, partijen, klassen, organisaties, ideologieën en sekten.

Zo constateert de auteur nog wel meer paradoxen. Bijvoorbeeld het gegeven dat avantgardistische kunstenaars die zich tegen de cultuur van het establishment keren, de kloof tot de massa juist vergrootten. Het grote publiek kon hun experimenten niet volgen. Mede daardoor ontstond ruimte voor de lichte muze, de populaire lichte kunst die in

de jaren twintig op alle fronten triomfeerde: schlagers, film, cabaret. Het palet van de Europese cultuur ging steeds fellere en meer contrasterende kleuren vertonen.

Valt er wel een constante aan te wijzen in deze eeuw der uitersten? Von der Dunk constateert twee duidelijke lijnen. De eerste is die van de emancipatie van allerlei minder bedeelde groepen, en de parallelle afbraak van hiërarchieën, sociale, culturele, esthetische. Ook de totalitaire stromingen verhoogden op hun manier de sociale mobiliteit. De neerwaartse richting van de elites en de bovenlagen bracht automatisch een reductie van de schaamtengrenzen en een algemene vulgarisering in taal en omgangsvormen met zich mee. De tweede lijn is die van het materialisme dat almaar terrein won, een gevolg van industrialisatie, de toegenomen welvaart en allerlei technische gemakken. Reclame stimuleerde bovendien steeds grotere hebzucht. Alleen het milieubewustzijn van de laatste twintig jaar schijnt aan het geweten te appelleren, teneinde paal en perk te stellen aan materiële verkwisting.

Panorama

Von der Dunk spreekt met grote overtuigingskracht en in meeslepende stijl over de meest uiteenlopende facetten van de Europese cultuur, of het nu literatuur betreft, de jeugdbeweging, theologie of kwantumfysica. Hij plaatst honderden boeken, films, toneelstukken in het kader van hun tijd en laat een hele stoet van kunstenaars, filosofen en wetenschappers voorbijtrekken. Hij laat zien hoe politiek, wetenschap, cultuur, filosofie elkaar beïnvloed hebben. *De verdwijnende hemel* vormt zo een imposant panorama.

Het boek leest als een standaardwerk dat slechts sporadisch vervalt in encyclopedische opsommingen en onpersoonlijke generaliseringsen.

Von der Dunks taalgebruik is helder en concreet, hoewel bij tijden doorspekt met intellectueel jargon en naar mijn smaak nodeloos moeilijke termen. Er staan ook kleine foutjes in ('zwarte vrijdag' in plaats van zwarte donderdag 1929; het jaar 1958 in plaats van 1960 als beginjaar van de Beatles; containmentpolitiek in 1946 in plaats van 1947) evenals een handvol verkeerd gespelde namen (zoals van Redl en Dzierzinsky) maar die doen aan het

geheel weinig afbreuk. Ernstiger is het ontbreken van bepaalde namen, zoals die van een aantal naoorlogse Oost-Europese schrijvers en cineasten (Kundera, Havel, Tarkovski, Forman).

De geschiedenisdocent die dit boek leest wordt echter vaak geïmponeerd door trefzekere vergelijkingen, vervat in beeldend vocabulaire.

Als Von der Dunk het naoorlogse marxisme beschrijft, is het: *'De mythe van de heilbrengende revolutie was inmiddels volledig door de Sovjet-Unie geannexeerd en gekooid in het ijzeren korset van leninistisch-stalinistische makelij...'*

Zo'n formulering is geschikt om in de klas te citeren.

Even sterk is de tracerings van de geestelijke wortels van fascisme en nationaal-socialisme. Von der Dunk weet overtuigende relaties te leggen tussen de negentiende-eeuwse romantische en racistische auteurs, de psychische gesteldheid van oud-frontsoldaten van de Eerste Wereldoorlog, en de propaganda en totalitaire beeldvorming van de nazi's.

Hij is op zijn best wanneer hij de betekenis van de Eerste Wereldoorlog beschrijft, hoe toen de aanvankelijk roes van chauvinisme langzaam omsloeg in ontgoocheling en afgrijzen. De oorlogspoëzie en boeken als *Im Westen nichts Neues* gaven daar uiting aan. Ook de cultuurcritici en onheilspropheten als Spengler, Ortega, Huizinga, Wells en Huxley krijgen een vip-behandeling. Bijna een kwart van het boek is gewijd aan de jaren twintig, in Von der Dunks visie de sleutel tot begrip van de cultuur van de hele eeuw.

Gesprek met Herman von der Dunk

Op een mooie januarimiddag praat ik met de auteur in zijn huis aan een lommerrijk laantje in Bilthoven en leg hem die onevenredige aandacht voor de jaren twintig voor.

'Je moet accenten leggen', verklaart hij. 'Natuurlijk had ik die jaren wat beknopter kunnen doen, dat bezwaar daar kan ik inkomen. Maar ik ben al werkende steeds meer tot de overtuiging gekomen dat in de jaren twintig op het gebied van de cultuur, muziek, literatuur – met een begin vóór de Eerste Wereldoorlog – eigenlijk een aantal poorten zijn opengegooid en wegen

zijn ingeslagen, waarop men na de Tweede Wereldoorlog is doorgegaan. Neem zoiets als pop art. Dat komt wel gedeeltelijk uit Amerika, maar de voorloper zien we in dada. En al die marxistische maatschappijkritiek uit de jaren zestig vinden we al in de jaren twintig en nog eerder.

Ik heb natuurlijk niet een encyclopedie willen schrijven met alle belangrijke namen erin. Het ging mij om de representatieve stromingen, de kunstenaars en schrijvers uit die stromingen. Alle vormen van abstracte kunst lopen door; het fenomeen als zodanig zien we al in de jaren twintig'.

Vervlakking

De titel van uw boek slaat niet alleen op geloofsafval?

'Nee. Een titel moet ook een zekere eigen bedoeling hebben, om de mensen te laten nadenken. Het is me herhaaldelijk gevraagd. U heeft mij in het laatste deel zien zinspelen op het ver-

'Het zelfgenoegzame beeld van een tweede Gouden Eeuw is een schijnbeeld dat door een bepaalde elite wordt opgehangen en berust slechts op de materiële welvaart. Het is karakteristiek voor het materialistische denken, dat dit beeld opkomt. En ook voor het historische onbenul.'

dwijnen van het transcendente, wat Max Weber noemt *'die Entzauberung der Welt'*, het kosmische plafond is aan het verdwijnen, er is een vervlakking, een verbleking, de hemel speelt niet meer zo'n rol. Maar je kunt ook wijzen naar de zuiver natuurkundige kant, naar de exploratie van het heelal, onze uitdijende kennis, de grenzen worden verlegd. Ook: dat mensen de hemel voorspiegelden als paradijs op aarde, een volmaakte samenleving; het socialistische en communistische ideaal, het hele vooruitgangsidee in de zin van: we gaan naar een harmonische, volmaakte samenleving toe. En dat was ook een beetje de verwachting die in het nationaal-socialisme leef-

de: een gezond ras, alle minderwaardige rassen uitroeien, tot je de nietszeggende supermens overhield. Ook dit paradijs, deze aardse hemel bestaat natuurlijk niet meer met het verdwijnen van het nazisme.'

Maar er komt toch een nieuw soort hemel voor in de plaats: de verzorgingsstaat, de welvaart, de medische vooruitgang?

'De vraag is: is dat de hemel? Het agnosticisme leidt ertoe dat de aandacht veel meer naar het aardse bestaan is gericht; de hemel speelt in het intellectuele discours eigenlijk geen rol meer. Het materiële leven duurt langer dankzij de medische wetenschap en de welvaart. De dood is verder weg. In de negentiende eeuw kwam kindersterfte nog massaal voor en gingen mensen vaak al op veertig, vijftigjarige leeftijd dood, dat was niks bijzonders. Men leefde met de dood en dat verklaart de grote betekenis van de religie. We zijn nu veel materialistischer geworden. Natuurlijk is de welvaart gegroeid, maar de vraag is of de mensen daarvoor zoveel gelukkiger zijn geworden. Waar ik telkens op wijs is: deze welvaart maakt, dat veel dingen verloren gaan. Ik wijs er echter ook op dat er telkens weer tegenbewegingen zijn. De behoefte aan een religieuze achtergrond is een oerimpuls van de mens, maar is een beetje verdrongen en speelt in het bewustzijn een mindere rol dan vroeger, omdat het materialisme er als een watten deken overheen is gekomen.

Ik zou die welvaart ook niet willen inruilen, maar daarmee is niet alles gezegd. Dat is die wonderlijke dialectiek. Er is verlies van bepaalde wezenlijke menselijke kanten. Onlangs werd me dat duidelijk in een artikel in *Vrij Nederland* met drie historici, over het gegeven, dat wij nu weer in een nieuwe Gouden Eeuw leven. Waarom denkt men dat? Omdat er een grote welstand is in Nederland! Onder ons gezegd berust dat beeld gedeeltelijk op schijn. Om te beginnen zijn er de allochtonen, dat is wel bekend maar wordt nooit verdisconteerd in dat zelfbehaaglijke beeld van 'we hebben het zo goed', de meevallers met de miljarden. Als je daar een beetje doorheen prikt, zijn er hele sectoren waarmee het helemaal niet goed gaat. Onderwijs: het enorme percentage afvallers. Docenten die vroegd uittreden, die er geen zin meer in hebben. Vroeger was het ondenk-

baar dat mensen snakkend uitkeken naar het moment van uittreden. Denk ook aan de ziekenzorg, de onderbe-taaldheid van het personeel, terwijl steeds meer mensen verzorgd moeten worden.

Deze schijn van 'Nederland is zo geluk-kig', wordt door de media en ook door historici opgehouden. Het zelfgenoeg-zame beeld van een tweede Gouden Eeuw is een schijnbeeld dat door een bepaalde elite wordt opgehangen en berust slechts op de materiële welvaart. Het is karakteristiek voor het materialis-tische denken, dat dit beeld opkomt. En ook voor het historische onbenul. Het kenmerk van de Gouden Eeuw was nu juist, dat dit kleine land zich tijdelijk als grote mogendheid kon gedragen, en bovendien centrum was van weten-schap en in cultureel opzicht. Nu zijn wij, zelfs in Europees opzicht, veel meer een *quantité négligeable*. Volkomen zelf-overschatting! Wij apen Amerika na, als papegaaien. Dat materialisme is overi-gens een Europees fenomeen.'

Amerika

De invloed uit de Verenigde Staten op de Europese cultuur was immens. Had Amerika op zich dan niet explicieter behandeld moeten worden?

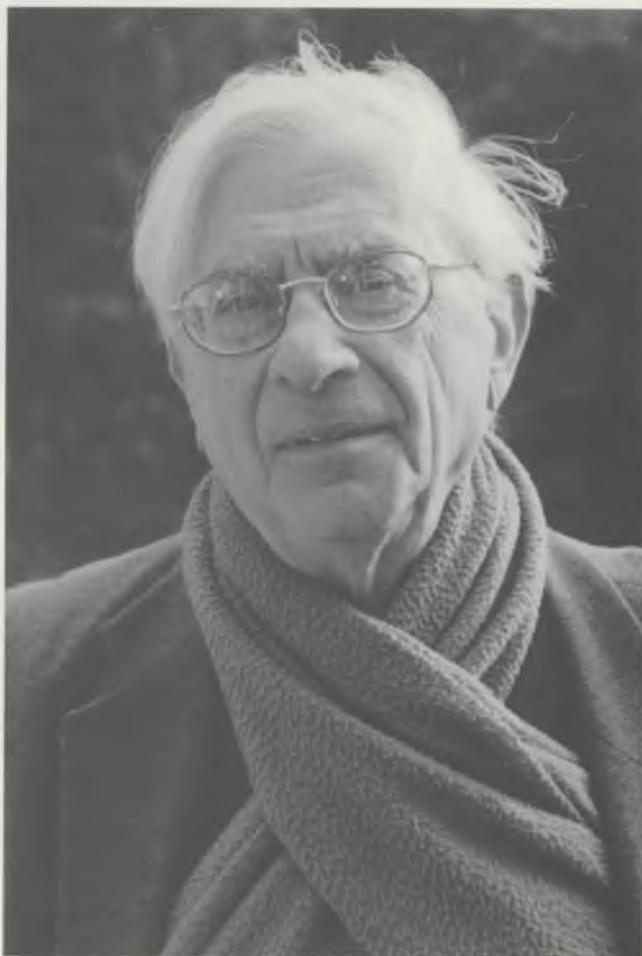
'Dat is me wel verweten, maar dat ver-wijst is niet juist. Dan had ik een ander boek moeten schrijven.

De Amerikaanse cultuur heeft heel andere kanten. Zonder de invloed van het amerikanisme is de Europese cul-tuur niet denkbaar. De reclamecultuur, de commercie, de popcultuur zijn gre-tig overgenomen. Ik behandel die voor-zover ze direct op Europa zijn overge-bracht. Als ik over Amerika op zich had geschreven, was het boek nog veel dik-ker geworden.

Er is me ook verweten dat ik naar ver-houding iets te weinig aandacht aan Oost-Europa heb besteed, ook daar zit wat in. Het accent ligt sterk op het westen.'

Had u de recente betekenis van de infor-matiemaatschappij niet duidelijker moe-ten aangeven?

'Blijkbaar heb ik het niet uitdrukkelijk genoeg gezegd, maar ik vermeld wel dat ik stop bij de grote ineenstorting van het communisme in 1989-90. Het postmodernisme heb ik behandeld en daarna, nou ja, je kunt niet abrupt ein-digen, dus besluit ik met een korte schets van de jaren negentig en een vooruitblik, maar ik pretendeer niet de invloed van de computer en internet,

die ons nu bezig houdt, te analyseren. Daarvoor is het nu nog te vroeg. Ik maak er een paar opmerkingen over, meer niet. Ik signaleer het als een van de fenomenen die nu spelen. Maar over de nieuwe massa- en mediacul-tuur spreek ik uitgebreid. Hier speelt natuurlijk ook het generatieverschil een rol. Kritische recensenten die mij hier een ommissie verwijten, zijn allemaal van de jaren zestig. Dat verwijt had ik ook verwacht. Ik geloof dat bij deze genera-tie ook een overschatting bestaat van de betekenis van de culturele revolutie van de jaren zestig.'

Is dat niet een kwestie van geringere affiniteit?

Ongetwijfeld. Dat is je eigen generatie. Maar wat daarbij te weinig gezien wordt, is dat die culturele revolutie haar wortels veel eerder had. Zelfs Warhol had zijn voorganger in Duchamp in 1917. Dat is niet zo be-kend. Misschien dat dat bij mij onbe-wust ook heeft meegespeeld, om iets tegen die overschatting te schrijven. Ongetwijfeld legt een volgende gene-ratie weer hele andere accenten.'

Rede versus sentiment

Een andere draad is de controverse tussen Verlichting/rationaliteit en Romantiek/sentiment/rasbewustzijn. Het

laatste breekt door in de tijd van fascisme en wereldoorlogen. Is na 1945 de wereld van rationaliteit weer hersteld?

'Dat gaat te ver. Die twee tradities zijn verweven. Het is boeiend om te zien dat ze telkens tegelijk een rol spelen. Natuurlijk heeft de democratie (uit de traditie van de Verlichting) zich na 1945 hersteld, als reactie op de barba-rij, althans in het westelijk deel, hoewel je ook kunt stellen dat het Oost-Euro-pese communisme wortelt in dezelfde verlichtingstraditie. Maar in de praktijk zie je dat bij het communisme ook ele-menten van de tegenbeweging, de Romantiek, insluipen.

Het gaat me te ver om te stellen: tot 1945 zitten we in de traditie van de Romantiek, irrationalisme, barbaren-dom en daarna breekt de Verlichting weer door. Het raadselachtige is juist, dat het stalinistische principe van geweld in de zin van 'het doel heiligt de middelen' juist weer een heel ratio-nale gedachte is. Bovendien: het fascis-me werpt een schaduw op de eerste eeuwheft, maar het was op zijn manier ook modern, het heeft de sociale mobi-liteit bevorderd, het was ook een vorm van vooruitgangsgeloof; voor overtuig-de aanhangers was verbetering van het menselijk ras ook een vorm van voor-uitgang.'

Een cultuurpessimist?

Kan het zijn dat u beïnvloed bent door Zweig, Die Welt von Gestern? Is in retrospectief het 'belle époque' zo welgeordend?

'Ik wijs erop dat toen juist, in het *belle époque*, de grote onzekerheid begon, op het hogere niveau. Het was niet alleen een zonnige periode. Bij de burgerij was er weliswaar zelfbewustzijn, maar de lagere standen, de arbeiders hadden het nog steeds niet breed. Zweig had het beeld van de elite voor ogen.'

Spengler, Ortega, Huizinga? Is hun visie over een verdwijnende hemel voor u richtinggevend geweest? Op recensenten komt uw boek over als pessimistisch. 'Ik constateer voortdurend dat al die grote cultuurdiagnoses merkwaardig genoeg in mineur eindigen, iets wat überhaupt geldt voor de geesteswetenschappen. Allemaal even somber. Het gekke is dat recensenten dan denken dat ook Von der Dunk zich schaart in dit rijtje cultuurpessimisten. Dat is een misverstand. Dat is niet iets wat ik zeg. Ik probeer het met een zekere distantie te behandelen. In de balans in mijn slothoofdstuk constateer ik grote sociale vooruitgang en zeg ik te vertrouwen, dat iedere nieuwe generatie de horror-scenario's van de vorige zal trachten te weerleggen. Ik zie mij niet als pessimist.

Neem de grote serieuze literatuur, het absurdisme zoals *Wachten op Godot* van Becket, dat is geen erg zonnige wereld. Het cynisme en nihilisme van Hermans; doordat ik dat signaleer kun je al concluderen dat ik me daarvan distantieer, want ik ben geen nihilist. Ik constateer de wonderlijke tegenstrijdigheid, dat je aan de ene kant die grote welvaart hebt, maar aan de andere kant bij een groot deel van de filosofen en de schrijvers eigenlijk een veel groter pessimisme vindt. Maar als ik dat signaleer, ben ik toch niet de cultuurpessimist?'

Hangijzers

Waarom is aan Hobsbawms 'korte twintigste eeuw' niet gerefereerd?

'Ik constateer dat die Eerste Wereldoorlog een geweldige cesuur was. Moet je dan elke keer naar Hobsbawm verwijzen? Dat had ik al lang geconstateerd, voordat het boek van Hobsbawm bestond. Tegenwoordige historici hebben de neiging te laten zien dat ze alles gelezen hebben, en willen zich vooral indekken en zich aan een of andere autoriteit vastklampen.

Flauwekul! Om te laten zien dat de Eerste Wereldoorlog zo'n geweldige impact had, moet je toch eerst laten zien wat er daarvoor was? Er is veel voor te zeggen dat de twintigste eeuw loopt van 1914 tot 1990, maar ik heb dat niet direct gedaan.'

Waren er ook delen moeilijker te schrijven voor u?

'Ik geef toe dat ik wat betreft de jaren zestig en zeventig beknopter ben geweest, korter door de bocht, dan de jaren twintig. En wat betreft de natuurwetenschappen, ik kon ze niet weglaten, want die hebben onze wereld veranderd. Maar ik ben een leek. Ik heb de belangrijkste ontwikkelingen en namen genoemd, zonder de pretentie iets origineels te brengen. Als ik die had weggelaten zou men mij dat hebben verweten.

'Ik constateer de wonderlijke tegenstrijdigheid, dat je aan de ene kant die grote welvaart hebt, maar aan de andere kant bij een groot deel van de filosofen en de schrijvers eigenlijk een veel groter pessimisme vindt. Maar als ik dat signaleer, ben ik toch niet de cultuurpessimist?'

Kijk, bij een boek als dit is het logisch dat je op honderd punten kunt zeggen: Staat die en die er niet in? Allicht. Ik zit met grote belangstelling te wachten op de Nederlandse historicus die een boek over de cultuur van de twintigste eeuw schrijft waar niets op aan te merken valt. Die komt er nooit. Betekent dat dan dat je maar niets moet schrijven? Nee.'

Een boek voor leraren?

Vindt u dat uw boek via de leraren geschiedenis moet doorwerken in het onderwijs?

'Bepaalde hoofdstukken zijn zeker voor geschiedenisdocenten interessant om te lezen. Ik kan me zelfs voorstellen dat leerlingen van de eindexamenklas gymnasium/atheneum zich voor bepaalde stukken zouden kunnen interesseren, bijvoorbeeld die over de Tweede

Wereldoorlog, de invloed op het denken en de cultuur, de inwerking, die tussentijdse beschouwingen over de dictaturen, hoe die te verklaren zijn (niet alleen maar door te zeggen dat het criminelen zijn), fundamentele vragen zouden zij best kunnen lezen. Ik heb dingen naar voren gebracht die te weinig aandacht krijgen in de handboeken, bijvoorbeeld de sfeer van het apocalyptische denken, de jeugdbeweging, ideeën over onderwijs. Daarin wordt telkens de nieuwe generatie gevormd, leraren zijn immens belangrijk. Als je ouder wordt, blijken vroegere ervaringen je te zijn bijgebleven. Dus de aandacht voor de jeugd, sport, verwachtingen over een kentering der tijden, een nieuwe wereld, of het messianisme van Hitler waarin dat terugkomt. Dat zijn interessante thema's voor in de klas.

Je probeert altijd weer op een andere manier de dingen te formuleren. Vooral in de gedeeltes over de nawerking van het nationaal-socialisme en de Tweede Wereldoorlog, zoiets als medebetrokkenheid en medeweten, de beleving. Hoe de massa die tijd ervoer, dat vind je vaak niet in de schoolboeken. Daarin vind je wel veel over het militaire verloop. Of neem de kwestie; wat wist men?, zoals ik in *Voorbij de verboden drempel* heb beschreven, die komt ook aan bod.

Wat naar mijn smaak tot nog toe ook weinig behandeld is (behalve door Romein), dat zijn de pedagogische vernieuwingsbewegingen. Die vind je niet in de schoolboeken. De nazi's waren ondenkbaar zonder de idealen, sentimenten uit de jeugdbeweging die ze overnamen en waaraan ze appeleerden. Natuurlijk is dat verband wel gelegd in specialistische studies, maar je vindt het niet in een algemeen kader. Wat ook nergens genoemd wordt (behalve weer door Romein), zijn de zogenaamde kleinere religies, die ingaan tegen de rationalisaties en de verlichtingstraditie. Dat buiten de kerken om nieuwe sektes opkomen, zoals antroposofie, jehova's. Dat wordt nooit in dit verband gezet.'

Dus de volgende generatie schoolboekenschrijvers moet uw boek lezen?

'Ik zou zeggen, laat ze het wel even inkijken!'